

Історія України та українських козаків

Енгель Й.-Х.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

– Харків: Майдан, 1998. – С. 241-262.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Національна Академія Наук України
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського
(Харківське відділення)

Й.-Х.Енгель

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ТА
УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ**

Харків
«Майдан»
1998

“Історія України та українських козаків” одного з найвідоміших німецько-угорських істориків епохи Просвітництва Й.-Х.Енгеля (1770—1814 рр.) вважається першою науковою працею з історії України, вершиною західноєвропейської україністики XVIII ст. До цього часу вона жодного разу не перекладалася іншими мовами, хоча постійно перебувала в науковому обігу.

Переклад з німецької

Ю.А.Голубкіна

Передмова

В.В.Кравченка

Коментар

Є.В.Сіваченка, О.М.Богдасиної,

В.В.Кравченка

Йоган-Християн фон Енгель (1770—1814 рр.) — відомий угорсько-німецький (австрійський) історик-просвітитель, автор численних праць з історії Угорщини та України. В творчій спадщині вченого особливе місце займає “Історія України та українських козаків”, видана в Галле 1796 р. німецькою мовою. Ця капітальна монографія вважається найвищим досягненням західноєвропейської історіографії історії України доби Просвітництва, першою науковою в сучасному розумінні цього слова працею, присвяченою українському минулому з XIV до XVIII ст. включно.

“Історія України та українських козаків” втілила в собі кращі риси німецької історичної науки XVIII ст. і одночасно увібрала в себе передові, прогресивні ідеї філософії Просвітництва. Глибокий професіоналізм, об’єктивність, аналітичний підхід до джерел і літератури, нахил до систематизації в книзі Й.-Х.Енгеля поєднуються з щирою симпатією до України та її народу, апологією рівності всіх громадян перед законом, засудженням релігійного обскурантизму та фанатизму, станової виключності.

Особливо вирає праця австрійського вченого при порівнянні її з напіванекдотичними, белетризованими творами інших західноєвропейських авторів, або напівлітописними, пронизаними соціально-політичною тенденційністю та міфологізованою свідомістю працями українських та російських істориків. Цікаво, що в той час, як українські любителі власної старовини скаржилися один одному на відсутність необхідних джерел і літератури, Й.-Х.Енгель дивувався багатству останніх.

Досвід ученого і мислителя дозволив йому усвідомити цілісний характер, самостійність і своєрідність українського історичного процесу, відвести йому почесне місце серед інших європейських народів. Дослідник не мав тоді сумнівів у приналежності України до європейської сім’ї, вважаючи її своєрідним передмур’ям, стіною, що відділяє культурну, християнську Європу від Азії. Й.-Х.Енгель був одним з небагатьох для свого часу істориків, які визнавали значну роль України в подіях XVII—XVIII ст., що привели до радикальної зміни в політичній системі Східної Європи, зростання російської могутності.

Для Й.-Х.Енгеля історія України ніколи не була ланцюгом суцільних бунтів, зрад, і тим більше, містичним прагненням до “возз’єднання” з Росією. Ключ до її розуміння вчений шукав у боротьбі за свободу та гідність, громадянську та соціальну справедливість і релігійну толерантність. Демократично-республіканські принципи побудови українського суспільства він ставив набагато вище від анархічно-аристократичних та абсолютистських. Звідси

порівняння української історії з античною, яке повинно було мати особливий вплив на патріотичні почуття українських читачів.

На жаль, “Історія України та українських козаків” не відіграла тієї ролі в процесі розвитку української національної історіографії, на яку можна було сподіватися. Працелюбність і наукову ерудицію Й.-Х.Енгеля високо оцінив Д.М.Бантиш-Каменський, автор першої в російській історіографії наукової праці з історії України, яка побачила світ у 1822 р. Інші дослідники, особливо ті, що перебували під впливом романтизму, зверталися до “Історії України та українських козаків”, в основному, за історичними довідками для створення власних творів, не завжди віддаючи належне своєму попереднику.

Пройшло більше, ніж сто років, поки в українській історіографії з’явилася узагальнююча наукова праця, що змогла витримати порівняння з дослідженням Й.-Х.Енгеля і замінити його, з урахуванням нових здобутків історичної науки. Але потрібно було ще майже чверть століття, щоб у 1931 р. у Берліні було надруковану першу і до сьогодні єдину спеці-альну наукову розвідку монографічного характеру, присвячену внеску Й.-Х.Енгеля до вивчення історії України. Вона належала українському історичному емігранту Б.Крупницькому¹. До творчості Й.-Х.Енгеля звертався у той же час ще один український дослідник на еміграції — Д.Дорошенко, автор праць з історії української історичної науки та українсько-німецьких взаємин². Надруковані німецькою мовою в мало-тиражних виданнях, розвідки обох названих вище авторів сьогодні продовжують залишатися недоступними для українського читача.

Радянські історики не мали пієтету перед науковими заслугами Й.-Х.Енгеля. Л.А.Коваленко, приміром, твердив, що праця німецького просвітителя була пронизана ворожістю до українців та росіян, а її автор переслідував виключно політичну мету — довести права австрійського уряду на західно-українській землі³.

Зростання спеціального інтересу до творчого доробку Й.-Х.Енгеля в галузі історії України намітилося лише наприкінці 80-х років нашого століття. Мова йде про статтю німецького вченого Р.А.Марка, в якій обгрунтовано думку про високу наукову цінність праць Й.-Х.Енгеля відповідної тематики⁴.

Висновки Р.А.Марка знайшли підтвердження в працях німецького автора Г.Удо⁵, українських дослідників Д.Наливайка⁶ та Ю.Івоніна⁷, але до цього часу роль і місце австрійського історика в процесі вивчення українського минулого з’ясовано далеко не повністю. Гадаємо, що основною перешкодою на цьому шляху є відсутність перевидань і особливо перекладів досліджень Й.-Х.Енгеля українознавчої тематики.

З метою заповнити цю прогалину в українській історичній науці група харківських науковців розробила свого часу проект перекладу і повного академічного видання "Історії України та українських козаків". Реалізація його стала можливою виключно завдяки підтримці керівництва Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, особливо його директора, члена-кореспондента НАН України П.С.Соханя.

Робота над книгою Й.-Х.Енгеля велася спочатку в рамках Харківського відділення Інституту української археографії та джерелознавства та кафедри українознавства Харківського державного університету, але потім неодноразово припинялася через організаційні та економічні негаразди. Незважаючи на це, в 1994 р. було здійснено першу у вітчизняній історіографії публікацію фрагменту "Історії України та козаків" Й.-Х.Енгеля українською мовою⁸.

Продовження роботи над книгою Й.-Х.Енгеля в поточному 1998 р. пов'язане з поновленням фінансування діяльності Харківського відділення Інституту української археографії та виданням нового наукового збірника під назвою "Схід-Захід", що стало можливим завдяки керівництву Харківської державної Академії культури в особі її ректора, професора В.М.Шейка. На сторінках цього періодичного видання в нинішньому році починається друкування першого повного перекладу тексту книги Й.-Х.Енгеля. Можливо, в недалекому майбутньому пощастить здійснити окреме видання праці.

Переклад здійснено кандидатом історичних наук, відомим знавцем життя і творчості М.Лютера, доцентом Ю.О.Голубкіним за участю Л.М.Назаренко з єдиного поки що німецького видання 1796 р. Примірник його зберігається в Центральній науковій бібліотеці Харківського державного університету. Користуємося нагодою, щоб висловити щире вдячність директору бібліотеки Е.В.Баллі та співробітникам відділу рідкісної книги за доброзичливу допомогу в роботі над перекладом.

Перекладачі намагалися передати зміст книги буквально.

Імена та географічні назви подані в сучасному їхньому написанні.

У квадратних дужках наведені слова, яких немає в тексті, але які дозволяють краще зрозуміти зміст прочитаного.

Посилання на джерела та літературу, включені Й.-Х.Енгелем до тексту його книги, залишені нами без змін. Вони будуть детальніше прокоментовані та повністю відтворені в окремому виданні книги.

Публікація супроводжується коментарем, у складанні якого брали участь Є.В.Сіваченко, В.В.Кравченко та О.М.Богдашина.

Джерела та література

¹ Krupnyts'kyi B. J. Chr. Engel's Geschichte der Ukraine // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes, Berlin, 1931. Bd. III. S. 75—110.

² Див.: Давлетов А.В. З творчої спадщини Дмитра Дорошенка: "Й.-Х.Енгель як історик України та козащини" // Південна Україна XVIII—XIX століття. Запоріжжя, 1996. № 2. С.150—155.

³ Коваленко Л.А. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. К., 1973. С.131.

⁴ Mark R.A. Johan Christian von Engel (1770—1814) als Historiograph der Ukraine // Zeitschrift für Ostforschung (Marburg), 1987/ Jg. 36. H.2. S.191—202.

⁵ Udo G. The image of the Cossacks in the 18-th and 19-th century German Literature. // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique representations Littéraires et artistiques. Actes du 5-e colloque international franco-ukrainien. Paris, 1995. P. 219.

⁶ Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках./ К., 1992. С.395—402.

⁷ Ивонин Ю.Е. Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве // Зарубежная историография истории запорожского казачества. Запорожье, 1992. С.14—18.

⁸ Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. Вип.І. X., 1994. С.33—35.

В.В.Кравченко

Й.-Х.Енгель
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ТА
УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

ВСТУП

Коли я вирішив стати істориком народу, що не знав мистецтв, пов'язаних з мирним життям, що став відомим лише завдяки своїм суворим звичаям і ратним діям, а зараз вже зник внаслідок приєднання його до гігантського масиву Російської держави, я свідомо відмовився від почесної нагороди — стати автором праці, яку читають усі. Така нагорода випадає на долю істориків могутніх, культурних і самостійних народів. Різноманітний, мальовничий матеріал сам по собі викликає інтерес до розповіді про них; в той же час він захоплює самого письменника і насичує його розповідь духом [епохи], теплом та життям. Відмовившись від такої спокуси, я знайшов задоволення в усвідомленні того, що я розорав і засіяв маловідоме, але варте освоєння поле європейської, переважно північної історії, тобто виконав корисну роботу. Останнє (я маю на увазі корисність) є відправним пунктом роботи кожного сумлінного письменника, який намагається збільшити потік новітніх взірцевих творів і заради цього відмовляється від багатьох годин насолоди природою, радощів спілкування з приятелями та інших втіх. Тому я хотів би в цьому вступі перш за все стисло торкнутися користі [вивчення] історії козаків, далі вказати літературу про них і, нарешті, навести деякі попередні географічні та статистичні відомості про Україну.

§ 1. Про важливість [вивчення] історії козацтва.

а) Історія козацтва — вагома складова частина історії руських слов'ян. Вона є однією з 24 окремих історій, котрі пан надвірний радник Шлецер¹ так блискуче поєднав у рамках всеосяжної цілісної історії слов'янських народів. Вона є невід'ємною складовою частиною загальної північної історії.

б) Україна, що дорівнює своїми розмірами деяким королівствам, необдільна природою, родюча й багата країна; стіна, що відділяє культуру Європи від дикої Азії, місце для відпочинку й ворота для вторгнення багатьох азійських орд, що переселялися до Європи, — вже сама по собі заслуговує на пильну увагу, особливо в світлі подій, що відбуваються в ній в наші дні.

с) В нинішні часи вона є помітною частиною великої Російської держави. Яка низка подій мала своїм наслідком входження її до Росії? Як вийшли з України донські козаки та п'ять слобідських полків, що стали могутніми підпорами російської влади і підкорювачами Сибіру? Як трапилося, що по-спартанському волелюбні, незалежні козаки, за висловом Боїсси д'Англе², були приневолені російським самодержавством; що вони колись втратили Січ, яка наводила жах на турків, татар і Польщу, що замість національного гетьмана, покинутого козаками під час їх капітуляції, було встановлено [уряд для управління] Україною? На всі ці запитання, котрі з певних обставин можуть зберігати значення для дипломатів, ми повинні тут відповісти і будемо на них відповідати.

д) З позиції сьогодення також добре видно, яким значним був вплив козацтва на історію Польщі, Швеції та Семиграддя. Без знання цієї історії було б неможливим те чудове, докладне описання величі і занепаду Польської держави, з такою копійкою ретельністю зроблене в наші часи; без цього не було б можливості висвітлити пронизані ревнощами і розбратом взаємини між Росією та Польщею, що завдають такої шкоди; без неї не було б знайденно вичерпного пояснення внутрішнім польським справам, наприклад, намірам Володислава IV приладити самодержавну голову до багатьох пшиї обезголовленої аристократичної гідри. Спадкоємці чи нащадки Карла Густава і Карла XII мабуть, правили б зараз у Варшаві, Москві чи Петербурзі, якби цього захотіли Хмельницький та козаки Мазепи. Георгій Ракочі II став би другим Стефаном Баторієм, якби його остаточно не позбавили мужності зрада козаків вкупі з іншими невдачами походу 1657 року.

е) За наших часів вивчення історії козаків набуває особливого значення для того, щоб вивести з неї політичні уроки. При обговоренні глобального питання, як в завірюхах сьогодення зберегти царства й монархії, думки письменників і, що дивує, державних мужів, розійшлися. Розверзлася гігантська прірва, котра поглинає жертви непримиреного протиборства, але, незважаючи на це, загрозливо збільшується з кожним днем. [Що ж робити?] Чи треба придушувати людський розум в рамках існуючої системи, зберігати застарілий спосіб мислення, змушувати народ жити в темряві і тумані, залишати незмінними ті взаємини станів, котрі склалися в часи панування ленної системи, підтримувати спокій та порядок за допомогою політичного впливу духовенства та страхітливої сили армії, — тобто, як і раніше, безтурботно дрімати в колісці, розв'язувати інколи безглузді війни та спорожнювати державну скарбницю? А може [щоб через запозичення досвіду далеких країн не бути запідозрением в лестошах], треба прислухатися до порад кронпринца і датського графа Берншторфа та діяти відповідно з ними, — тобто не стримувати при-

родного розвитку людського духу, а правити державою, керуючись розумом, сприяти вільному поширенню різних поглядів та використовувати їх заради примноження загального блага; якщо суспільство сприйме передові погляди, стане засуджувати вади старих установ, то треба, запобігаючи [небажаному розвитку подій], обережно їх усувати, добровільно запроваджувати ті новації, яких потребує дух епохи, суворо спонукаючи духовенство та народних вчителів до їх підтримки, по можливості скоротити армію, неухильно утверджувати непорушність престолу на засадах любові та щастя громадян, що зайняті фізичною працею та підтримки з боку осіб розумової праці, не розв'язувати без особливих на те підстав війни, надавати підтримку мирним заняттям та мистецтвам, захищати і винагороджувати їх?

Прихильники цих двох поглядів сходяться в розумінні кінцевої мети, тобто необхідності збереження монархічного правління. Але спір про засоби для досягнення мети і про можливості успішного їх запровадження у майбутньому, перш за все Гофманом та його спадкоємцями, набуває такої гостроти, що будь-якого юриста, котрий спробує помирити суперників, одна партія знеславить як якобінця і просвітителя, інша — як єзуїта та обскуранта. Історик же холодними очима спостерігає за тим, що відбувається, далеко від бар'єрів, [які розділяють партії]. Він зберігає мовчання, даючи можливість говорити фактам історії. Те, що відбувається зараз, уже було раніше. Ми впевнімося в цьому, послухавши польських письменників. Головний принцип політики польської держави полягав у тому, щоб утримувати селян і козаків України під утисками їх володарів і самовільно примножувати прибутки останніх; тих, що сповідують стару віру, примушувати силою до прийняття римсько-католицького віросповідання, але разом з тим не допускати жодних республіканських установ та вольностей, утримувати український народ в темряві неучтва та неотесаності, додержуватися договорів та угод з ним про людське око до тих пір, поки цього вимагає потреба, щоб при першій можливості розривати їх. Чи привело це все до успіху? Темний неотесаний український народ усвідомив утиски й пиху своїх гнобителів; одна-єдина людина зрушила з місця і виставила проти поляків двохстотисячне військо, всього-на-всього за рік звезда нанівець унію, що готувалася протягом століть величезними зусиллями енергійних місіонерів та єзуїтів. Темний український народ піднявся за ідею вільної держави, організувався у військово-спартанській республіці і, оскільки він, внаслідок свого становища потребував захисника, приєднався спочатку до татар, а потім до Росії і завдав Польщі небаченого лиха.

Темність і неотесаність українського народу обернулися нелюдськістю і варварством та покарали жадливим чином тих, хто їх породив. Україна —

житниця і пасовисько Польщі, її твердиня проти татар і росіян, відійшла до останніх, зміцнила їхню потугу і допомогла їм у новітні часи остаточно знищити Польщу.

г) Але при висвітленні таких фактів історія козацтва цікава читачеві сама по собі. Енергія цілих народів і окремих осіб, котра зачаровує нас в історії греків та римлян, воскресє тут знову на полях поблизу Белгорода, Корсуня, Зборова, а також у діяннях Хмельницького та Мазепи; а для здобуття такого ж блиску їй потрібне лише одне — щоб її описало таке ж перо, яким, в рівній мірі майстерно і повчально, з неприйняттям як свавілля всіляких властей, так і революційного насильства, було зображено відпадиння об'єднаних Нідерландів [від Іспанії].

§ 2. Літературні джерела і допоміжні матеріали.

Я сподіваюся, що перелік літературних джерел і допоміжних матеріалів скоріше змусить читача дивуватися їх кількості, ніж скаржитися на їх мізерність.

а) Перше місце гідно займають рукописні аннали козаків, котрі пан надвірний радник Шлецер під час його перебування у Петербурзі переписав [з оригіналу] в домі колишнього гетьмана України, графа Розумовського і надіслав мені до Геттінгену з гідної вдячності чуйністю, що відзначала його й раніше, коли він надихав і підтримував мене в моїх заняттях історією, особливо історією Угорщини та слов'ян. Заголовок рукопису має такий вигляд: “Летописец краткий, принадлежащий к истории Украинской о владевших в ней прежних гетманах и т.д.” На жаль, цей літопис надто стисло, з плуваною хронологією, висвітлює виникнення козацтва та його долю в XVI ст., децю в моїй копії спотворено через помилки в рукопису; але тим приємніше зустрітися з тією докладністю, з якою розповідається про події XVII століття, про діяння Хмельницького й Мазепи. На жаль, літопис закінчується 1734 р. і його автора не названо; але джерела, які він використовував, (а серед них переважають документи Запорозької Січі) заслуговують на всіляку увагу.

б) Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малоросію, зібрані **Василем Рубаном**. Надруковані в 1773 р. в Петербурзі російською мовою. Автор був секретарем у землемірній експедиції. Хороший переклад [цієї роботи] здійснений Хазе, опублікований у частині IX відомого журналу Бюшінга. У книзі Шторха “Gemählde von St. Petersburg” (т. II, с. 196) ця робота згадується під назвою “**Rubans geographisch**” і т.д.

в) Саме там, на сторінці 190, у переліку новітньої російської літератури я

побачив назву “Літопис Малоросії” Рубана. Але я не зміг роздобути його та використати в роботі над цією книгою.

d) У відомій роботі “Sammlung Russischer Geschichte” (В.ІV., St 5., P.365. feg), безсмертна заслуга написання якої належить державному раднику, члену Петербурзького наукового товариства Герхарду Міллеру, є чудовий фрагмент про походження козацтва. Він використовується нами головним чином як довідник.

e) Бенедикт Шерер надрукував “Annales de la Petite Russie” (2 Tomes, à Paris, 1788). Покійний професор Хаммерсдорфер з Йєни переклав їх (або, краще сказати, окремі витяги з них) німецькою мовою, розташував їх у певному порядку та опублікував у Лейпцигу в 1789 р. Обсяг книги — 200 сторінок. У перекладі Шерера з російської мови — багато помилок, не вказані джерела, які були покладені ним в основу перекладу. Він мав намір скористатися київськими рукописами, але, наскільки я міг пересвідчитися, це не могли бути вищеназвані літописи.

Опис України в цілому здійснив Левассер сір де Боплан, французький інженер-капітан, який, перебуваючи на службі у Сігізмунда I, займався заселенням 50 нових слобід у Поділлі та на Україні, тобто в землях, що відійшли до Польщі внаслідок її унії з Литвою. Перше видання його книги мало таку назву: “Description d’Ukraine, qui font plusieurs provinces du Royaume de Pologne contenues depuis les confins de la Moscov jusques aux limites de la Transsilvanie, ensemble leurs moeurs facons de vivre & de faire la guerre, par le Sieur de Beauplan”. Paris 1661. (Крім того, ще в 1640 р. Боплан надрукував 100 примірників [книги]). Пан Міллер здійснив німецький переклад цієї книги і надрукував його під такою назвою: “Wilhelm le Vasseur etc. Beschreibung der Ukraine und der Krimm, aus d.Fr. nebst Anhang über die Ukraine und Budziakische Tatarey aus dem Tagebuche eines deutshen Prinzen und schwedischen Kawaliers herausdedeben von Joh. Wilh. Möller. Breslau, 1780. Англійське видання цієї праці з’явилося в “Collection of voyages and travels”, підготовлені Черчіллем (Лондон, 1704); латинське в Mizleri Script. II, але без карти; нарешті, у фрагментах — в праці професора Дюбо — “Essai sur L’histoire litteraire de Pologne, Berlin 1778.

П’єр ле Шевальє, відряджений французьким урядом до Польщі для вербування найманців і перепровадження 2400 завербованих до місця їхньої служби (а їх передбачалося використати під час облоги Дюнкерка), під час свого перебування в Польщі в 1652—1653 рр. отримав від французького посла в Кракові, генерал-лейтенанта графа Брежі, який мав довір’я короля Володислава IV, багато відомостей як про війни, котрі вели козаки, так і про їхні закони, звичаї, місця поселень тощо. Для своїх друзів він склав коротке зве-

дення цих даних. У такому вигляді його твір поряд з іншими повідомленнями було надруковано у “Relations de divers voyages curieux, qui n'ont point esté publiés — par Thevenot” I Partie, à Paris, 1663. Але в цьому виданні багато чого дослівно взято з книги Боплана. Не довівши [це] до відома останнього, прагнучи виправити недбальство і стислість його викладу, видавець поробив вставки у зібрання Тевено, розширив історичну частину його роботи, а після цього надрукував її в зміненому вигляді під такою назвою: “Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours de leur origine, paus, mocurs, gouvernement & religion, & un autre des Tartares Perecipites. Par Pierre Chevalier, Conseiller du Roien sa cour des monnoies, à Paris 1663.

[Слід також назвати] прекрасний, оригінальний твір “Q. D. B. V. De Cosacis Dissertatio historica, quam Inclytæ facultatibus philosophicæ permissu publicæ ventilationi submitunt M. Godofredus Weissius, Thorunio-Borussus, Praeses, & Respondens. Ioh. Ioach. Möllerus, Sommerfeld, Silesius Phil. Bacc. a. D. 1684. Leipzig”. Його було також передруковано у виданні Iacnichii Meletematibus Thorunensibus. P. II.

Корисним довідником з природних ресурсів, господарства, клімату, народонаселення України є робота державного радника Юнкера “Abhandlung von der naturlichen Beschaffenheit der gegenden zwischen dem Don und dem Dnepr” — In. Müllers Sammlung³. P. I u. f.

Класична праця з нашої теми — “Historia Belli Cosacco — Polonici, authore Samuele Grondski de Grondi, conscripta anno 1676. Ex manuscriptis monumentis Historiae Hungaricae in lucem protulit Carolus Koppi, in regia Scientiarum Universitate Hist. Univ. Prof. Pestiensis. 1789. 452 S. Вона починається з оповідання про [події] 1648 р. і продовжується до 1657 р., а саме — до невдалого польського походу семиградського князя Ракочі. Описання цього походу займає щонайменше третину всієї книги. Лише цей автор — письменник-прагматик — говорить про походження козаків і про помилки державної політики Польської республіки, що нагромаджувалися одна на одну у стосунках з останніми. Довіра до відомостей, які він наводить, підсилюється в світлі таких обставин. У 1655 р. він зі Станіславом Любомирським передавав пропозиції Яна Казимира Хмельницькому; невдовзі після цього в ситуації, що змінилася, він знову відіграв роль одного з посланців Карла — короля Швеції — до Хмельницького. Щоб уникнути небезпеки, він вирушив у зворотний шлях через Семиграддя. Після цього він супроводжував Георгія Ракочі в його поході. Після невдачі останнього він, як прихильник Ракочі, був вигнаний з країни (тобто Польщі). І свою книгу він писав як вигнанець, у Семиградді.

[Далі слід назвати роботу Лінажа] “L’origine véritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne, par P.Linage de Voucienns”. á Paris 1674. 207. S.

У герцога Арпажона Лінаж часто зустрічався з колишнім віце-канцлером Владислава IV Радзівівським, який, потрапивши у немілість до Яна-Казимира, переселився до Франції. Радзівівський впродовж чотирьох місяців розповідав Лінажу про сучасні польські справи і особливо про план Володислава за допомогою козаків захистити Польщу від нападів татар і турків та домогтися зміцнення могутності та авторитету королівської влади. [Назвемо також роботу] Йоахіма Пасторія “Bellum Scythico Cosaccicum, feu de Conjuratone Tatarorum, Cosaccorum & plebis Russicue contra Regnum Poloniae a Io. Casimiro profligata. Narratio plenicris historiae operi praemissa autore Ioach. Pastorio. Dantisci 1652. 4. 269 S. При написанні книги автор використав низку присвячених Яну-Казимиру нашітованих неприхованими лестощами праць, а також різноманітні службові донесення польських генералів (деякі з них були надруковані); далі — щоденник Андрія М’яковського, воєводи Галицького і праця Альберта Віюка Кояловича, присвячена сучасним історичним сюжетам. Автор виконав свою обіцянку написати більш докладну роботу. Його Historia plenior gedani 16 I була використана мною. Ним також написана кон’юнктурна робота “Serenissimo Prinsipi & Domino Iohanni Casimiro Scytharum et rebellium Russorum Domitori, nune triumphales laureas Prussial inferenti, felicem ingressum greefulatur Ioach. Pastorius. Elbingae. Подібно до інших видань такого гатунку, вона містить більше слів, аніж фактів.

З таким же кон’юнктурним вихваллянням Яна-Казимира ми зустрічаємося в публікації “Relatio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus, & faustissimae pacificationis aum hostibus Io. Casimiri, Regis Poloniae & Sveciae. 1649.

Зібрання багатьох службових донесень та інших повідомлень, що стосуються походу 1648—1649 рр., підготував Ян Діонісій Лобчинський: “Polonus, Ord. J. Pauli Eremitae provinciae Polonae definitior, в своїй Epitome de rebus 1648 & 1649. Contra Zaporovianos Cosacos in Polonea & Litvania gestis compendiarie concinnata, atque in gratiam amicorum gentis Polonae prelo novo donata, Viennae Austriae 1653.

У цій роботі є великий додаток. Його обсяг — 103 сторінки. Робота присвячена графу Владиславу фон Хаак — судді курії, верховному начальнику Коморнського і Солянського округів, комендантові Лева і Тата. На думку укладача (с.94), а за нею можна скласти уявлення про дух цієї людини, вогорів істинної віри треба повністю винищувати, а в мирний час примушувати до переходу в лоно істинної церкви.

Час від часу польською мовою друкувалися політичні листівки, повідомлення й воєнні щоденники, в яких містилися відомості про козаків. Я був дуже щасливий, коли дістав можливість побачити й використати чимало з них в унікальній за кількістю і різноманітністю жанрів творів польських письменників, єдиною в австрійських спадкових землях і взагалі, єдиною за межами Польщі бібліотеці графа Течин-Осолінського — вченого перекладача славнозвісного твору Сенеки про втіху. Зокрема, [в бібліотеці графа є такі книги]:

1). "Votum Szlachtica Polskiego O zaborzeniu skarbu Rzeczy Pospolitey y o obranie kraów Ruskich. Napisane od Authora 1589, a teraz między ludzie podane". Kraków 1596.

Книга є відгуком на проект [реформ], складений і переданий до сейму 1533 р. старостою Черкаським Остапом Дашкевичем.

2). "O Kazakach, jesli ich zniesc, czy nie, discours Krzystofa Palczowskiego z Palczowic, Pisarza Ziemskiego, Zatorskiego i Oswiecimskiego". W Krakowie 1618.

Автор виступає за збереження козацтва, але, разом з тим, за регулювання [його кількості].

3). Подібна за змістом наступна книга: "Pobudka, abo rada na Zniesienie Tatarów Perekopskich Szymona Starowolskiego, nauk wyzwolonych y Philosophiicy Bakalarza", w Krakowie 1618. Це — заклик до вигнання з Таврії татар, які, на сором поляків, підступали аж до Львова, Луцька і Перемишля.

4). Докладне оповідання про похід 1638 р. міститься в книзі: "Kontynuacja Diarysza woennego czuloscia Hetmanoch koronnych ochota chey Rycerstwa polskiego nad Zawzietemi w ssorze y swowolnieh Kosakamie w Roku 1638 odprawiona do wiadomosci Koronie prez W.O.Symona Okolskiego. (Домініканця і автора Russia florida). W Krakowie 1639.

5). До історії облоги окремих міст і окремих битв належать книги:

Relation von der gammerlichen Zerstorung der stadt Lublien von den Moskowitern und Cosacen. 1656.

Zimorovius historia obsessae 1672. a Cosaccio Turcio & Tataris urbis Leopolitanae.

Varsevicii (Cristoph) de optimo statu libertatis Cracoviae 1591 (автор виступає проти гноблення селян, за насадження в Україні колоній).

Pogrom Tatarow przez wielmoznego Hetmana Koronnego Stanislawo Zolkiewskiego, ktorych 30 000 leglo od siedmi tyscecy Rycerstwa Polskiego . W Woloskiej Ziemi 60 kt. 1620. przy tym. Ordynckiej wyprawy Tatarskiej na woynę Marcina Broniowskiego. Ny zas edikt Kosakow Nizowich. Цей, так званий едикт низових, тобто українських козаків, чи, вірніше, їхню військову проклама-

цію, що її поширювали перед походами, ми хочемо навести тут, щоб підтвердити тогочасну високу оцінку козаків як захисників від татар: “Хто готовий до того, що його за християнську віру нанижуть на спис, четвертують, позбавлять голови, замордують; хто готовий покласти життя своє за Святий Хрест і не боїться такої долі, нехай приходить до нас! Господь і Його Пречиста Мати допоможуть не лякатися смерті. Одна розумна людина казала: “Не треба ні боятися смерті, ні уникати її — адже це життя козака”.

Серед нових відомостей про теперішнє становище козацтва більш-менш корисними є такі книги: “Le Cosaque ou Anecdotes & pensees historiques & militaires, ecrites environs l’annee 1774 par M.R. le uj. de W. [Робота] опублікована в *Büschings Magazin* Th. XVI. 1782. S. 155f.

За багатообіцяючою назвою “Козаки” приховуються безсистемне переказування від одного сюжету до іншого і спритно складені примітки, які претендують на те, щоб показати начитаність [автора]. Крім цікавого порівняння запорожців з мальтійськими лицарями і двох не таких важливих спостережень (с. 173 і 180), ми не змогли нічого вибрати з цієї книжки для нашої роботи.

Набагато повчальнішими і докладнішими є нотатки одного бувалого російського офіцера про Україну, написані ним під час турецької війни і вміщені в “*Gottingschen Magazin*” 1780 (IV і V частини супроводжуються примітками Ліхтенберга і Форстера).

Польську Україну, якою вона була в 1786 році, описав один мандрівник з верхньої Силезії. Як витяг з новітніх подорожніх записок, як науково-популярний матеріал, цей опис було надруковано в “*Neuen Quartalschrift*” (в останньому номері за 1792 і першому номері за 1793 рік).

У нових описах подорожей до Південної Росії, цілком природно, зустрічаються окремі згадки про козаків і про Україну. Наприклад, в опису подорожі Лерхе, який було надруковано Бюшіном, в опису подорожі Зуєва з Санкт-Петербургу до Херсона (Дрезден, 1789) і т.д. Але, головним чином, такі відомості містяться в *Dziennik podrozy krola Stanislawa na Ukraine 1786* Warsz. 1786. (він згадується в “*Pohlischen Bibliothek*”).

Пан Меллер з Бжози обіцяв включити до свого видання перекладу Боплана також переклад рукопису “*Commentaire sur l’origine, les moeurs & rebellions des Cosaques par Chretien Theophile de Friese* (секретар кабінету міністрів).

Зрозуміло, що для вивчення історії козацтва необхідно використовувати праці тих істориків, які з 1570 р. висвітлювали польські події, а з 1654 р. — російські; і праці тих, хто пізніше займався вивченням життя та діянь Карла XII. Наведемо тут у хронологічному порядку короткий перелік польських істориків:

Аннали Оріховського *P./Orichovii Annales/* — за Сигізмунда II

Хайденштейн */Heidenstein/* — за Стефана Баторія

Шуліківський */Sulicovius/* —” —

Собеський */Sobieski/* — за Сигізмунда III

Кобежицький */Kobierzycki/* —” —

Часто використовують хроніку П'ясецького, яка містить також відомості про колишні правління і охоплює події до 1648 р. Їх автором був єпископ Перемишльський.

Вассенберг */Wassenberg/* — за Владислава IV. Жалюгідний, багатослівний панегірик.

Коховський */Kochowski/* — за Яна II Казимира. Стосовно історії козацтва — прекрасні, класичні праці.

Рудавський */Ródawski/* —” —

Завадський */Zawadzki/* — за Михайла Вишневецького

Листи Залуського */Zaluscii epistolae/* —” —

Є також окремі життєписи видатних діячів, які мали вирішальний вплив на становище козацтва. Приміром, написаний графом Течином життєпис канцлера Оссолінського. Але, на мою думку, ці життєписи містять дуже бідні відомості про козацтво. [Див.]: *Zycie Jerzego Ossolinskiego kanclerza wielkiego Koronnego, Lubelskiego Starosty. W Warszawie 1777* (I ч. — 193 с.; II ч. — 317 с. Вона містить його листи).

У “*Operegibus Paulic. Potocki. Warsaviae 1747*” містяться короткі, але, на жаль, більшою мірою художні, аніж історичні біографії ста видатних польських і литовських полководців і державних мужів. Але краще використовувати книгу Старовольського “*Claribellatores Sarmatiae*”.

А ще докладніше розповідає Старовольський (сучасник Володислава IV) про козаків у книзі “*Eques Polonus, Venetiis 1628 apud. Franciseum Baba*”.

Міцтер (Mizter) у виданні книги Старовольського “*De claris oratoribus*” говорить: (Varsav. 1758): “*Eques Polonus inter rarissima & nitidissima Starovolscii opuscula est numerandas*”. (Її не знайти в жодній з бібліотек Відня).

До нашої теми також належать:

(Анонім). *Kuryer Petersburski, czyli intrigy Moskiewskie od panowania Iana Olbrachta ciagna sie a przerwane d. 3 Maia 1791. W Warszawie 1791*. В цьому “*Kurier*” (с.329) згадується нова книга: “*Bunta Ukrainskie, czyli Ukrainca nad Ukraina uwagi*” wydane przez Franciszka Makulskiego.

Про напівворожі, напівдружні стосунки татар і козаків можна довідатися з такої книги: [Naruszewicz] *Tauryka, czyli wiadomosci starozytne i poznicsze o stanie i mieszkancach Krymu do naszych czasow. W Warszawie 1787*.

[Щоб познайомитися з] законодавчими актами польських сеймів, що стосуються становища козаків, слід звернутися до польських зведень законів та їхніх реєстрів. Перші упорядкував Хербург /Herburg/, а другі — Вага /Waga/ до 1732 р. під назвою: “Inventarz”. Як і в усіх виданнях такого гатунку, тут події пояснюють закони, а закони — події.

Після польських письменників необхідно згадати російських, особливо авторів життєписів Петра Великого. Більш за все я використовував працю, яка з'явилася в Петербурзі, 1773 р. під назвою “История императора Петра Великого, сочиненная Феофаном Прокоповичем, архиепископом Великого Новгорода” (Петербург, 1773). Нові біографії [Петра I], також російською мовою, подали Голіков і Туманський (див.: “Storch gemahl de von St. Peterburg, II. s. 189”). Але я їх ще не читав.

Історія козаків за нащадків Петра Великого висвітлюється у “Зібранні російських указів”, які були подаровані високопановній бібліотеці Геттінгенського університету бароном і лейб-медиком фон. Аш. Воно було використано при написанні моєї роботи.

Нарешті, серед літератури з історії козаків не можна також забувати працю Георга Нордберга /Nordberg/ “Leben Carls des XII”. Hamburg, 1745—1751. 3 Theile.

Гарну карту України підготував воєначальник Браницький. Але кращою картою, яка є в нашому розпорядженні, залишається все ж карта Боллана.

Література

¹ Im XXXI. Theil der allgemeinen Weltgeschichte. Halle, bei Gebauer 1771. p. 241.

² Epitre du vieux Cosmopolite Schyrach á la Convention nationale de France. En Sarmatie, 1785. P. 63.

(Далі буде)

КОМЕНТАР

Шлецер А.Л. (1735—1809 рр.) — видатний німецький історик-просвітильник, філолог, статистик. Почесний член Петербурзької Академії наук, автор багатьох праць з історії Росії, зокрема російського та давньоруського літописання. З 1769 р. очолював кафедру історії, статистики та політики Геттінгенського ун-ту. У своїй науковій творчості розвивав ідеї “всесвітньої історії”, виступаючи проти поділу народів на “історичні” та “неісторичні”. Виявляв інтерес до історії козацтва, піднісши її до рівня самостійної галузі історичної науки в рамках розробленої ним системи 24-х слов’янських історій. Історико-порівняльна методика А.Л.Шлецера була запозичена його учнем Й.-Х.Енгелем.

Володислав IV Сигізмунд (1595—1648 рр.) — польський король (1632—1648 рр.), прихильник ідеї міцної централізованої влади в Речі Посполитій та порозуміння з православною спільнотою та козацтвом.

Карл X Густав (1622—1660 р.) — шведський король (1654—1660 рр.). Проводив агресивну зовнішню політику і, зокрема, війни з Річчю Посполитою (1655—1660 рр.), Росією (1656—1658 рр.), Данією (1657—1659 р.). Союзник українського гетьмана Б.Хмельницького.

Карл XII (1682—1718 рр.) — шведський король (1697—1718 р.) — відомий і популярний свого часу полководець, який вів тривалу війну з Північним союзом у складі Речі Посполитої, Росії та Данії протягом 1700—1718 рр. Союзник українського гетьмана І.Мазепи.

Ракоці Ю. (Д’єрдь, Георгій) П. (?—1660 рр.) — князь Трансильванії (1648—1660 рр.), претендент на польську корону, союзник Б.Хмельницького у війні з Річчю Посполитою в 1657 р.

Баторій Стефан (1533—1586 рр.) — князь Трансильванії (1571—1576 рр.), польський король (1576—1586 рр.). Проводив успішні війни з Росією. Продовжував реформування українського реєстрового козацтва.

Берншторф — імовірно Берншторф (Бернсторф) А.П. (1735—1797 рр.) — відомий датський державний діяч, міністр закордонних справ Данії (1773—1780, 1784—1797 рр.), фактичний керівник датського уряду в часи регентства кронпринца Фредеріка (з 1784 р.), один з ініціаторів та керівників реформ в дусі “освіченого абсолютизму”.

Розумовський К.Г. (1728—1803 рр.) — гетьман України (1750—1764 рр.), президент Петербурзької Академії наук, відомий меценат. Прихильник ідеї реформування та модернізації козацької держави та війська.

“Летописец краткий...” — очевидно, одна з рукописних редакцій популярного на Україні “Короткого опису Малоросії”, складеного невідомим ав-

тором близько 1734 р. на основі літопису Г.Габ'янки.

Рубан В.Г. (1742—1795) — український та російський письменник, історик, видавець. В 1777 р. в Петербурзі здійснив публікацію “Короткого літопису Малої Росії...”, підготовленого за участю О.А.Безбородька.

Шторх А.К. (1766—1835 рр.) — німецький історик, економіст, академік і віце-президент Петербурзької Академії наук.

“Відомий журнал Бюшінга...” — йдеться про “Магазин нової історії та географії”, що видавався в 1767—1788 рр. відомим німецьким ученим, істориком, географом А.Ф.Бюшінгом (1724—1793 рр.).

“Зібрання російської історії” — історичний журнал, який видавався в 1732—1764 рр. відомим німецьким і російським істориком, географом, академіком Петербурзької Академії наук Г.Ф.Міллером (1705—1783 рр.).

Шерер Ж.-Б. (1741—1824 рр.) — німецький і французький історик, географ, економіст, дипломат. Автор популярної історико-географічної праці “Аннали Малої Росії або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії”, виданої в Парижі в 1788 р. Її перший український переклад побачив світ у 1994 р. в Києві.

Гаммерсдорфер К. — німецький філософ та історик, професор Йенського університету. В 1789 р. видав у Лейпцігу скорочений і “виправлений” переклад “Анналів Малої Росії” Ж.-Б.Шерера під назвою “Історія українських і запорозьких козаків”.

Боплан Г.Л. де (бл. 1600—1673 рр.) — французький військовий інженер, картограф, історик. В 30—40-х роках XVII ст. перебував на службі у війську Речі Посполитої, дислокованому на Україні, де займався спорудженням фортець і замків. Автор відомого і популярного “Опису України...”, вперше виданого в Руані в 1651 р., який вважається одним з найцікавіших і достовірних джерел до історії України першої половини XVII ст. Перше повне видання українською мовою здійснене в Києві в 1990 р.

Меллер Й.В. — німецький вчений і медик, довгий час займав посаду лейб-лікаря при польському королівському дворі. Мандрівник. Автор праць “Подорож з Варшави на Україну в 1780 і 1781 р.”, “Подорож з Волині до Херсону в 1787 р.” (видана в 1802 р.).

Шевальє П. — французький військовий, дипломат, історик XVII ст. Автор праці “Історія війни козаків проти Польщі” (перше вид. — Париж, 1663 р., останнє — в українському перекладі — Київ, 1993 р.).

Мюллер Й.Й. — німецький історик і філософ XVII ст., автор латиномовної дисертації під назвою “Історична дисертація про козаків”, представленої до захисту 7 червня 1684 р. в Лейпцігу (український переклад її надруковано в журналі “Київська старовина”, 1996, № 4—5. С.68—81).

Юнкер Г.Ф.В. — німецький вчений XVIII ст., автор опису України (докл. див.: Исаевич Я.Д. Г.Ф.В.Юнкер и его описание Украины // Советско-германские культурные связи, М., 1969. С. 201—209).

Грондський С. (?—бл. 1677 р.) — польський історик і дипломат. Брав участь у посольствах до Б.Хмельницького. Автор “Історії козацько-польської війни”, виданої латинською мовою в Пешті в 1789 р.

Любомирський С.Г. (1642—1702 рр.) — польський історик, автор праць з історії Польщі, в яких містяться відомості з історії польсько-козацьких взаємин.

Ян II Казимір (1609—1672 рр.) — польський король (1648—1668 рр.).

Лінаж де Восьєнн — французький історик кінця XVII ст.

Радзівевський І. — підканцлер Речі Посполитої напередодні повстання під керівництвом Б.Хмельницького, довірена особа польського короля Володислава IV, звинувачений після смерті останнього в державній зраді. Емігрував до Франції.

Пасторій Й. (1611—1681 рр.) — польський історик, автор праці “Скіфо-козацька війна”, присвяченої подіям Хмельниччини і виданої в Гданську в 1652 р.

Коялович А.В. (1609—1677 рр.) — литовський історик, автор праць з історії Литви.

Граф Течин-Оссолінський — Оссолінський Й.М. (1748—1826 рр.) — польський історик, бібліограф, магнат, що перебував у фаворі при імператорському дворі у Відні. Власник унікальної бібліотеки, переданої ним до загального користування, відомої під назвою “Оссолінеум”. Автор літературних творів і перекладів.

О.Дашкевич (?—1535 рр.) — староста Канівський та Черкаський, ушлявлений воєначальник, автор проекту організації постійної козацької служби (1533 р.).

Старовольський Ш. (1588—1656 рр.) — польський письменник, історик, публіцист і літературознавець, автор праць, які містять у собі відомості про українських козаків.

Окольський Ш. (1580—1653 рр.) — польський історик. Автор щоденників, виданих в 1638—1639 рр., в яких докладно описав події козацького повстання на Україні 1637—1638 рр. і навіть деякі документи, важливі для їхнього вивчення.

Зиморович Ю.Б. (1597—1677 рр.) — польський історик та письменник, бургомістр міста Львова. Автор кількох праць, в яких знайшла відображення українська тематика.

Жолкевський С. (1547 або 1550—1620 рр.) — польський державний діяч

і воєначальник, великий коронний гетьман і канцлер Річи Посполитої, автор праць з історії війни Річи Посполитої з Росією.

Броневський М. (XVI—XVII ст.) — польський політик, письменник, діяч реформації, прихильник релігійної толерантності, пов'язаний з князями К.Острожським та К.Радзивіллом.

Лерхе Й. — військовий лікар, учасник походів російської армії проти Криму в 1738 р., автор записок "Подорож з Санкт-Петербурга до Молдавії...", опублікованих у Галле в 1774 р.

Зуев В. Ф. (1752—1794 рр.) — російський вчений-натураліст, академік Петербурзької Академії наук, автор "Подорожніх записок від Санкт-Петербурга до Херсону в 1781 і 1782 роках" (СПб, 1787).

Оріховський С. (1513—1566 рр.) — польсько-український письменник, публіцист, релігійний діяч, в творчості якого знайшли відображення українські сюжети.

Гейденштейн Р. (1535—1620 рр.) — польський історик, автор праць, присвячених, зокрема, війні з Росією, яку вів польський король С.Баторій та історії Річи Посполитої часів правління Сигізмунда-Августа.

Суліковський (Шуліковський) Й. Д. (1539(?)—1603 рр.) — польський публіцист, історик, королівський секретар, архієпископ Львівський.

Собеський Я. (1580—1646 рр.) — польський державний діяч, історик, автор щоденника, в якому описані події Хотинської битви 1621 р.

Кобержницький С. (?—1665 рр.) — польський історик, автор праць з історії життя та правління польського короля Володислава IV.

П'ясецький П. (1579—1649 рр.) — польський історик, автор праці "Хроніка подій в Європі...", доведеної до 1646 р.

Коховський В. (1633—1700 рр.) — польський історик і письменник, автор "Щоденників", виданих у трьох томах в 1683—1698 рр., в яких знайшли відображення події Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького.

Рудавський Й. В. (1617—1690 рр.) — польський історик, юрист, радник австрійського імператора Леопольда. Автор праць з історії Польщі після смерті короля Володислава IV.

Завадзький К. — польський державний діяч, історик другої половини XVII ст.

Оссолінський Є. (1595—1650 рр.) — польський державний діяч, коронний канцлер у 1643—1650 рр., прихильник компромісу з українським козацтвом.

Нарушевич А. С. (1733—1796 рр.) — польський історик і письменник, архівіст, автор фундаментальних праць з історії Польщі, в яких містяться окремі відомості про Україну.

Вага Т. (1739—1801 рр.) — польський історик, правознавець, автор “Історії князів і королів польських...” (1767 р.).

Прокопович Ф. (1681—1736 рр.) — український письменник, історик, учений, один з керівників Російської православної церкви та ідеологів реформ Петра I.

Голіков І.І. (1735—1801 рр.) — російський історик-аматор, автор багатотомних “Діань Петра Великого” з “Доповненнями”, в яких міститься матеріал з історії України.

Туманський Ф.Й. (1746—1810 рр.) — український та російський історик, письменник, просвітник і видавець.

Норберг (Нордберг) Й.А. — шведський історик, духівник Карла XII, автор присвяченої останньому історичної праці.

Браницький — мова йде або про Браницького Ф.К. (бл. 1730—1819 рр.), великого коронного гетьмана Річи Посполитої, одного з керівників антикоролівської магнатської опозиції на Україні під час Коліївщини 1768 р., або Браницького Й.К. (1689—1771 рр.), великого коронного гетьмана Річи Посполитої, одного з найбагатших і найвпливовіших польських магнатів першої половини XVIII ст.